

Wstępny zarys badań źródłowych nad listą ocalonych

Monika Maniewska, Jędrzej Uszyński, Bartłomiej Zygmunt

Streszczenie

W czasie II wojny światowej poselstwo RP w Bernie starało się ocalić tysiące Żydów, dzięki wystawianiu im fałszywych paszportów lub poświadczeń obywatelstwa krajów latynoamerykańskich, zwłaszcza paragwajskich, honduraskich, haitańskich i peruwiańskich.

Artykuł przedstawia najważniejsze zasoby archiwalne, w których we współpracy z Ambasadą RP w Bernie prowadzone są obecnie badania Instytutu Pileckiego, zmierzające do ustalenia faktycznej liczby uratowanych osób i stworzenia listy ocalonych.

Temat ratowania osób narodowości żydowskiej podczas II wojny światowej jest badany przez wielu naukowców, o czym świadczą liczne publikacje wydawane zarówno w języku polskim, jak i w innych językach (Korboński, 2011; Stauffer, 2008; *Those who helped*, 1997; Friedenson, Kranzler, 1984; Eck, 1957). Gruntownej analizie wymaga jeszcze wiele aspektów, np. zaangażowanie dyplomatów z poselstwa RP w Bernie¹ w wystawianie fałszywych dokumentów potwierdzających obywatelstwo państw latynoamerykańskich. Publikacji naukowych, które przybliżyłyby akcję paszportową, a jednocześnie naświetlałyby rolę polskich dyplomatów, jest niewiele. Warto wymienić artykuł Izaaka Lewina² (Lewin, 1977), w którym autor opisuje działania polskich placówek dyplomatycznych w Bernie i w Nowym Jorku podejmujących próby ratowania Żydów i udostępniających szyfry dyplomatyczne organizacjom żydowskim. Nie wspomina o tworzeniu paszportów przy współpracy z poselstwem, a jedynie opisuje, jak ratowały one życie.

Kolejni badacze zajęli się sprawą już w XXI wieku, zarówno w artykułach naukowych (Haska, 2015; Drywa, 2014; Zieliński, 2000), jak i w popularyzujących ten temat publikacjach dziennikarskich (Potocki, Parafianowicz, 2018, 2017a, 2017b, 2017c; MacKinnon, 2017). Opisali działania polskich dyplomatów ze szwajcarskiej placówki, którzy pod przewodnictwem posła RP Aleksandra Ładosia³ zaaranżowali akcję paszportową. W tekstach tych skupiono się na zaprezentowaniu szczegółów dotyczących jej przeprowadzenia, źródeł finansowania, sylwetek bohaterów i ich zaangażowania, jednakże nikt do tej pory nie podjął się ustalenia dokładnej liczby osób objętych tym działaniem. Nie prowadzono również badań nad dalszym losem ratowanych, tym samym nieznana była dokładna liczba ocalonych. Artykuły te stały się zatem dopiero wstępem do pełniejszej analizy.

-
- 1 W skład poselstwa RP w Bernie podczas II wojny światowej wchodził m.in. Aleksander Ładoś (1891–1963) – *chargé d'affaires ad interim*, Konstanty Rokicki (1899–1958) – wicekonsul RP, Stefan Ryniewicz (1903–1988) – radca poselstwa, Juliusz Kühl (1913–1985) – *attaché* poselstwa, ekspert ds. kontaktów z organizacjami żydowskimi. Wszyscy oni we współpracy z członkami organizacji żydowskich, m.in. Abrahamem Silberscheinem i Chaimem Eisselem, byli zaangażowani w wytwarzanie fałszywych paszportów latynoamerykańskich w celu pomocy Żydom w okupowanych krajach.
 - 2 Izaak Lewin (1906–1996) – w czasie II wojny światowej działał w Stanach Zjednoczonych, mając bezpośredni kontakt z Konsulatem Generalnym RP w Nowym Jorku. Swoją pracę oparł w głównej mierze na korespondencji wysyłanej do ambasady RP w Waszyngtonie, a potem do konsulatu RP w Nowym Jorku, przez poselstwo RP w Bernie, które udostępniło szyfry dyplomatyczne organizacjom żydowskim.
 - 3 Aleksander Ładoś (1891–1963) – działacz polityczny, publicysta i dyplomata. Urodzony we Lwowie, związany przez wiele lat z Ministerstwem Spraw Zagranicznych (1919–1931). Misję posła w Bernie w randze *chargé d'affaires ad interim* wypełniał od 24 maja 1940 do lipca 1945 roku. Po wojnie mieszkał we Francji, powrócił do Polski w 1960 roku. Zamieszkał w Warszawie. Był odznaczony Orderem Odrodzenia Polski klasy IV oraz kilkoma orderami zagranicznymi. Zmarł 28 grudnia 1963 roku w Warszawie, pochowany na Cmentarzu Powązkowskim.

Dotychczasowy brak pogłębionych badań nad tym tematem może wynikać z zakonspirowania akcji i utajnienia sposobu dystrybucji paszportów. Wyzwaniem jest to, że źródła są rozproszone i przechowywane nie tylko w archiwach publicznych na całym świecie, ale również w zbiorach prywatnych. Należy także zaznaczyć, że osoby uratowane dzięki akcji paszportowej, otrzymując gotowy dokument podpisany przez konsula kraju, którego „stawały się obywatelem”, nie wiedziały, komu zawdzięczają życie.

Po raz pierwszy na brak właściwych badań na temat listy ocalonych dzięki paszportom oraz na to, że wiele osób zaangażowanych w tę akcję nie zostało zidentyfikowanych i opisanych, nie jest też znana ich rola, zwrócił uwagę ambasador RP w Konfederacji Szwajcarskiej dr Jakub Kumoch podczas swego wystąpienia 4 lutego 2018 roku w Muzeum Pamięci Szoa w Paryżu (Mémorial de la Shoah) (*Grupa berneńska*, 2018, s. 146).

We współpracy z Ambasadą RP w Bernie w czerwcu 2018 roku Instytut Pileckiego rozpoczął prace nad ustaleniem faktycznej liczby – nawet przybliżonej – uratowanych osób i stworzeniem listy ocalonych. W prowadzonych badaniach skupiono się wyłącznie na paszportach i zaświadczeniach o obywatelstwie wystawionych przez poselstwo RP w Bernie w porozumieniu z Abrahamem Silberscheinem⁴ (założycielem Komitetu Pomocowego dla ludności żydowskiej w czasie wojny – RELICO⁵) i Chaimem Eissem⁶ (jednym z założycieli i liderów Agudat Israel⁷) i przekazanych Żydom, którzy próbowali ocalić życie swoje i swoich bliskich.

Akcja paszportowa – schemat działania

Pozyskiwanie paszportów państw Ameryki Łacińskiej dla Żydów oraz skutki, jakie przynosiło następnie legitymowanie się tymi dokumentami, doskonale obrazuje szyfrogram wysłany do Waszyngtonu w maju 1943 roku przez Abrahama Silberscheina⁸:

-
- 4 Adolf Henryk Silberschein (1882–1951) – polsko-żydowski adwokat, syjonista, działacz Światowego Kongresu Żydów, założyciel Komitetu Pomocowego dla ludności żydowskiej w czasie wojny.
 - 5 Komitet Pomocowy dla ludności żydowskiej w czasie wojny (Relief Committee for the War-Stricken Jewish Population RELICO) – założony w Genewie we wrześniu 1939 roku, finansowany przez Światowy Kongres Żydów.
 - 6 Chaim Eiss (1876–1943) – był jednym z założycieli Agudat Israel i jej przedstawicielem w Szwajcarii.
 - 7 Agudat Israel (hebr. – Związek Izraela) – międzynarodowa ortodoksyjna organizacja (zob. Żebrowski, 2003, s. 49–51).
 - 8 AAN, Poselstwo RP w Bernie, sygn. 2/495/0/-/330, Depesze Poselstwa RP w Bernie a innymi placówkami zagranicznymi. Książka korespondencji szyfrowej, k. 127–128: Depesza do Waszyngtonu nr 11 z 12.05.1943 r.

Akcja polega na uzyskiwaniu od przyjaznych nam konsulów południowoamerykańskich paszportów, w szczególności Paragwaju i Hondurasu; dokumenty te pozostają u nas, a fotokopie wysyła się do kraju; ratuje to ludzi od zguby, bo jako „cudzoziemcy” umieszczeni są w niezłych warunkach w specjalnych obozach, gdzie mają pozostać do końca wojny i gdzie mamy z nimi kontakt listowy. Konsulom składamy pisemne zobowiązanie, że paszport służy jedynie do ratowania człowieka i nie będzie wykorzystany inaczej. W ten sposób uratowaliśmy m.in. Nathana Ecka⁹, żonę prof. Schorra¹⁰ z rodziną, rabina Rappaporta z Pińczowa¹¹, Feiwla Stempla¹² i wiele młodzieży. [...] Akcja posiada pełną aprobatę Poselstwa RP w Bernie, które robi wszystko, aby nam pomóc. [...] Do wiadomości: Jewish World Congress¹³, dla Weisa¹⁴, Goldmana¹⁵ i Tartakowera¹⁶ z dodatkiem „Pomóżcie rozszerzyć tę akcję, od tego zależy ratunek «szerit hapleta»”¹⁷. Prośbę całkowicie popieram. Ładoś¹⁸.

-
- 9 Nathan Eck (1896–1982) – badacz Holocaustu (Eck, 1957). Otrzymał paszport paragwajski, dzięki czemu początkowo trafił do obozu przejściowego, nie do obozu zagłady. Został wywieziony do Vittel, a w maju 1944 roku deportowany do KL Auschwitz. Udało mu się uciec z transportu. Po wojnie rozpoczął badania nad Holocaustem, a także nad ratowaniem Żydów dzięki paszportom latynoamerykańskim.
- 10 Mojżesz Schorr (1874–1941) – profesor, polski historyk orientalista żydowskiego pochodzenia, jeden z twórców historiografii polskich Żydów. Zmarł w łagrze w Uzbekistanie.
- 11 Szabse (Szapse) Rappaport (1899–1944) – rabin w Pińczowie, otrzymał dokumenty paragwajskie, które odwlekły jego aresztowanie przez Niemców. Przypuszczalnie trafił do obozu internowania w Vittel, a stamtąd do Auschwitz.
- 12 Feiweł Stempel (1886–1944) – przemysłowiec, poseł na sejm pierwszej kadencji (1922–1927), członek Zarządu Centralnego Agudat Israel.
- 13 World Jewish Congress (WJC; Światowy Kongres Żydów) – międzynarodowa federacja organizacji i gmin żydowskich pochodzących ze 115 krajów. Kongres usiłuje budować porozumienie między żydowskimi grupami o odmiennych poglądach politycznych i orientacjach religijnych. Obejmuje organizacje z Ameryki Północnej, Ameryki Łacińskiej, Europy, Azji, Izraela i rejonu Oceanu Spokojnego. Do statutowych zadań WJC należy prowadzenie dialogu międzyreligijnego z chrześcijanami i muzułmanami. W czasie II wojny światowej najważniejszymi celami WJC było m.in. informowanie rządów, polityków i mass mediów o prześladowaniu Żydów i ich eksterminacji, nakłanianie sprzymierzonych do udzielania pomocy Żydom i podjęcia ich prób ratowania, a także do wsparcia dla tych, którzy pozostaną przy życiu.
- 14 Stephen Samuel Wise (1874–1949) – rabin, przewodniczący WJC w latach 1944–1949.
- 15 Nahum Goldmann (1895–1982) – litewski prawnik i filozof pochodzenia żydowskiego, współzałożyciel i długoletni przewodniczący WJC (1956–1968).
- 16 Arieħ Tartakower (1897–1982) – sekretarz generalny WJC w latach 1940–1945.
- 17 Sze’erit ha-Pleta [She’erit Ha-Pletah] – The Surviving Remnant (Ocaleni z Zagłady).
- 18 Podpisany Aleksander Ładoś.

Początkowy sukces akcji, czyli przeniesienie posiadaczy paszportów do obozów internowania, spowodował, że ten sposób ratowania stał się popularny wśród organizacji żydowskich, które na własną rękę próbowały zdobyć odpowiednie dokumenty i dostarczyć je osobom potrzebującym. W badaniach prowadzonych w Instytucie Pileckiego skoncentrowano się na paszportach paragwajskich, honduraskich, haitańskich i peruwiańskich, w których „produkcji” na terenie Szwajcarii brało udział poselstwo polskie. Analizowane są dokumenty różnej proveniencji, znajdujące się w archiwach na całym świecie.

Poniżej znajduje się pierwsza część opisu archiwaliów, na podstawie których została utworzona i na bieżąco jest aktualizowana tzw. lista ocਾਲonych.

Archiwum Akt Nowych

Zespół Poselstwo RP w Bernie 2/495/o składa się z 564 jednostek archiwalnych. Akta trafiły do Archiwum Akt Nowych (AAN) po przekazaniu z MSZ w czterech partiach, w latach 1964, 1976, 1978 i 1979. Jednostki te nie zawierają wszystkich wytworzonych przez placówkę dyplomatyczną akt. W 1945 roku rząd RP w Londynie, w związku z groźbą cofnięcia uznania międzynarodowego i ewentualnej likwidacji placówek MSZ, wydał dla wszystkich działających placówek okólniki określające postępowanie. Zgodnie z okólnikami nr 16 z 27 lutego 1945 roku, nr 42 z 21 czerwca 1945 roku oraz nr 46 z 25 czerwca 1945 roku polecono fundusz specjalny i tajny oraz materiały, „których ujawnienie – biorąc pod uwagę możliwość złośliwej interpretacji – byłoby niepożądane”, zabezpieczyć lub zniszczyć¹⁹. W funduszach specjalnych i tajnych znajdowały się przekazy pieniężne przeznaczone na nieoficjalną pomoc, w tym na akcję paszportową. Prawdopodobnie przekazy do instytucji, organizacji lub osób prywatnych zawierały informacje o beneficjentach. Zniszczenie dokumentacji finansowej placówek dyplomatycznych jest dużą przeszkodą w prowadzeniu badań, niemniej szcątkowe informacje na interesujący nas temat znajdują się w innych źródłach związanych ze sprawą, np. u organizacji żydowskich i osób związanych z akcją paszportową²⁰.

W zachowanych dokumentach najistotniejszą treść zawierają szyfrogramy wysyłane przez poselstwo RP w Bernie i przez nie otrzymywane. Jest to 15 jednostek archiwalnych z depeuszami z lat 1939–1945²¹.

19 AAN, Poselstwo RP w Bernie, sygn. 2/495/o/-/324, Depesze MSZ w Londynie do Poselstwa RP w Bernie. Książka korespondencji szyfrowej, k. 214: Okólnik nr 42 z dnia 21.06.1945 r.

20 Na przykład Archiwum Eissa czy Archiwum Abrahama Silberscheina omówione w dalszej części artykułu.

21 AAN, Poselstwo RP w Bernie, sygn. 2/495/o/317-332, Depesze szyfrowe Poselstwa RP w Bernie.

Podczas II wojny światowej telegramy szyfrowe stały się praktycznie jedynym środkiem komunikacji Europy kontynentalnej z resztą świata, łączność kurierska została bowiem przerwana w listopadzie 1942 roku, w wyniku okupacji przez III Rzeszę wolnej strefy we Francji. Za pomocą szyfrogramów przekazywane były informacje z Londynu do działających jeszcze polskich placówek na kontynencie, w ten sam sposób przechodziły też depesze do rządu RP na uchodźstwie. Ponadto z polskiego tajnego kodu dyplomatycznego korzystały organizacje żydowskie w Stanach Zjednoczonych i Europie. Na jego użycie zezwolił Aleksander Ładoś (Lewin, 1977, s. 88).

W depeszach można znaleźć m.in. prośby o wystawienie paszportów państw latynoamerykańskich, są też informacje o przekazach pieniężnych na ten cel, pochodzących od organizacji żydowskich lub osób prywatnych, oraz wiadomości o osobach uratowanych dzięki fałszywym dokumentom wydanym przez poselstwo.

Yad Vashem – Archiwum Abrahama Silberscheina

W zasobach Archiwum Instytutu Yad Vashem w Jerozolimie znajduje się zespół M.20 – Archiwum Abrahama Silberscheina (RELICO Archives, Geneva). Adolf Henryk Silberschein, znany też jako Abraham Silberschein, urodził się 30 marca 1882 roku we Lwowie i zmarł 30 grudnia 1951 roku w Genewie. Był polsko-żydowskim prawnikiem, działaczem Światowego Kongresu Żydów, przedstawicielem ruchu syjonistycznego w Polsce, posłem na sejm pierwszej kadencji (1922–1927). W czasie wojny przebywał w Szwajcarii, w 1939 roku w Genewie założył Komitet Pomocowy dla ludności żydowskiej w czasie wojny (Relief Committee for the War-Stricken Jewish Population RELICO). Głównym celem Komitetu było poszukiwanie zaginionych krewnych oraz zapewnienie środków pieniężnych i pomocy prawnej dla żydowskich uchodźców.

Archiwum Silberscheina zawiera 243 jednostki archiwalne, posegregowane tematycznie. Niektóre z nich składają się z kilku tomów. Dokumenty pochodzą z lat 1939–1951 i są sporządzone w języku niemieckim, hebrajskim, jidysz, angielskim, francuskim i polskim. Znajduje się tam korespondencja z organizacjami żydowskimi, rządami różnych krajów, Międzynarodowym Czerwonym Krzyżem, policją szwajcarską, konsulatami i ambasadami poszczególnych państw. Dotyczy sytuacji osób narodowości żydowskiej w krajach okupowanych przez III Rzeszę, organizowania dla nich pomocy w postaci leków i paczek, jak i wyrabiania dokumentów (w tym wiz) zezwalających na opuszczanie terenów pod jurysdykcją niemiecką.

Właśnie w tym zespole zostały odnalezione fotokopie paszportów państw latynoamerykańskich oraz tymczasowych poświadczeń, że dana osoba otrzymuje obywatelstwo, a paszport zostanie wydany w późniejszym terminie. Są to dokumenty Paragwaju, Hondurasu, Haiti oraz Peru. Pomocne

przy tworzeniu listy ocalonych okazały się także inne materiały: kartoteka, dzienniki oraz wykazy osób stworzone przez Silberscheina i zawierające jego odręczne notatki oraz uwagi dotyczące wystawiania i dostarczania paszportów lub poświadczeń do wymienionych osób.

Odnosnie do paszportów Paragwaju i Hondurasu Silberschein stworzył instrukcję w postaci „Vorbereitungs Studien”²² – Wytyczne ewidencjonowania paszportów i poświadczeń Paragwaju i Hondurasu²³. Pismo to pozwoliło na odczytanie jego odręcznych notatek i oznaczeń zamieszczonych na listach osób i w dzienniku. Jego analiza ułatwiła ustalenie, jaki dokument na czyją prośbę został wystawiony. Dobrym przykładem jest kartoteka²⁴ osób z Krakowa, Buczacza, Amsterdamu, Warszawy, Będzina Sosnowca, Drohobycza, Przemyśla oraz innych miejsc, do których paszporty Hondurasu i Paragwaju zostały wysłane. Jest to lista zawierająca 1522 nazwiska z dopiskami samego Silberscheina²⁵.

W jego spuściźnie znajduje się także korespondencja ściśle powiązana z całym procesem wytwarzania paszportów. Przykładem może być wymiana listów Silberscheina z konsulem Konstantym Rokickim w sprawie paszportów paragwajskich²⁶ czy z Johannem Schluchinem²⁷ w sprawie poświadczeń haitańskich²⁸.

W badaniach pomocna okazała się również dokumentacja zawierająca wykazy posiadających paszporty więźniów z obozów przejściowych, m.in. z Bergen Belsen²⁹ i Vittel³⁰. Byli oni przeznaczeni do wymiany za Niemców internowanych na Zachodzie. Zachowała się również korespondencja z osobami, które otrzymały paszporty latynoamerykańskie³¹.

²² Niem. badania przygotowawcze.

²³ Yad Vashem Archiwum (YVA), M.20, Archives of A. Silberschein Geneva (RELICO), t. 171, „Vorbereitungs Studien”.

²⁴ W YVA funkcjonuje nazwa „File cards”, czyli kartoteka, ale jest to lista osób pisana ręcznie i maszynowo, YVA, M.20, teczka 179.

²⁵ YVA, M.20, teczka 179: File cards with personal information regarding 1,522 people from Krakow, Buczacz, Amsterdam, Warsaw, Bedzin, Sosnowiec, Drohobycz, Przemyśl and other placet, to whom protective passports from Honduras and Paraguay were sent.

²⁶ YVA, M.20, teczka 168, k. 51, 55–58, 61, 63, 65, 71–76, 81–88, 90–92, 104, 127–128, 149–153.

²⁷ Johann Schluchin (1880–?) – pracownik konsulatu Haiti w Zurychu w czasie II wojny światowej.

²⁸ YVA, M.20, teczka 71, k. 5, 9, 11, 25–33.

²⁹ YVA, M.20, teczka 176: List of 646 Jews eligible for a change in Bergen Belsen submitted by the Rescue Department of the World Jewish Congress. Wykaz zawiera 646 nazwisk osób z obywatelstwem krajów latynoamerykańskich.

³⁰ YVA, M.20, teczka 70: Liste der am 16 Mai 1944 aus Vittel mit unbekanntnen Ziel entferten Internierten. Wykaz zawiera 290 nazwisk osób posiadających obywatelstwo latynoamerykańskie przeznaczonych do wymiany.

³¹ YVA, M.20, teczka 162.

W Archiwum Instytutu Yad Vashem przechowywana jest również Kolekcja Nathana Ecka³². Zespół ten zawiera 46 jednostek i gromadzi dokumenty z lat 1938–1976. Nathan Eck (1896–1982), urodzony w Janowie, był nauczycielem, pisarzem, działaczem syjonistycznej organizacji młodzieżowej Gordonia. W 1943 roku otrzymał paszport paragwajski. Dzięki niemu został deportowany do obozu przejściowego, początkowo w Tittmoning, później w Vittel (Eck, 1957, s. 128). W maju 1944 roku zdołał uciec z transportu do KL Auschwitz. Przedostał się do Paryża i tam pozostał w ukryciu do końca II wojny światowej.

Spuścizna po Nathanie Ecku zawiera materiały do jego badań nad Holocaustem w Polsce i Francji. Są to artykuły naukowe, wycinki z gazet, korespondencja i dokumentacja dotycząca emigracji Żydów używających zagranicznych paszportów (w tym latynoamerykańskich). W zespole odnaleziono wiele relacji osób, które przeżyły Holocaust³³, gromadzonych przez Eckę na potrzeby pracy naukowej. Materiały są w języku jidysz, hebrajskim, angielskim, niemieckim, polskim, francuskim, włoskim oraz hiszpańskim.

Swiss Federal Archives

Archiwa szwajcarskie stanowią nieocenione źródło do studiów na temat działalności poselstwa RP w Bernie. Zawierają wiele wciąż niezbadanych przez historyków dokumentów. Prace w tych archiwach ciągle są w toku. Najistotniejsze są materiały wytworzone w czasie śledztwa prowadzonego przez policję szwajcarską w związku z udziałem w akcji paszportowej konsula Paragwaju w Szwajcarii Rudolfa Hügliego³⁴, przesłuchania Abrahama Silberscheina, a także teczki osobowe polskich dyplomatów. Są to dokumenty z okresu 1942–1945, głównie w języku niemieckim i francuskim. Najliczniejszą grupę materiałów w śledztwie stanowią protokoły przesłuchań osób zaangażowanych w wyrabianie i dostarczanie paszportów³⁵. Ważny dla badań jest protokół przesłuchania Hügliego z 22 maja 1944 roku, naświetlający współpracę z Ambasadą Polską w Bernie podczas produkcji fałszywych dokumentów. W materiałach śledztwa znajduje się także

32 yVA, P.22, The Dr. Nathan Eck Collection – dokumenty z prywatnego archiwum dr. Nathana Ecka.

33 yVA, P.22, teczka 3, 21.

34 Swiss Federal Archives w Bernie sygn. E4320B#1990/266#4140* – Hügli Rudolf, 1872 (1942–1952) oraz sygn. E2001E#1000/1571#657* – Hügli Rudolf, Honorar Konsul, Bern (1929–1944).

35 Swiss Federal Archives, sygn. E2001E#1000/1571#657* – Hügli Rudolf, Honorar Konsul, Bern (1929–1944).

protokół przesłuchania Juliusza Kühla z 22 maja 1944 roku, który zawiera informacje na temat etapów przygotowywania fałszywych paszportów i roli, jaką odgrywali w tym Konstanty Rokicki oraz Rudolf Hügli. Do akt śledztwa dołączone zostały listy osób narodowości żydowskiej, do których wysłano poświadczenia obywatelstwa Paragwaju, wraz z ich adresami³⁶, a także fotografie niezbędne do wyrobienia dokumentów. Każde ze zdjęć przeważnie przedstawia jedną osobę – jest ich 211.

Archiwum Eissa

Archiwum Eissa to spuścizna po Chaimie Israelu Eissie. Chaim Eiss urodził się w 1876 roku, pochodził z Ustrzyk, skąd w 1900 roku wyjechał do Szwajcarii. Był jednym z założycieli Agudat Israel, międzynarodowej ortodoksyjnej organizacji żydowskiej, i jej przedstawicielem w Szwajcarii. Od 1940 roku zajmował się koordynowaniem i przemytem korespondencji między gettami w Polsce a biurami Agudy w Londynie, Nowym Jorku i Stambule. Brał udział w pozyskiwaniu paszportów latynoamerykańskich i funduszy na pomoc w ich zdobywaniu, a ślady tej działalności zachowały się w jego spuściźnie. Zmarł w 1943 roku. Archiwum Eissa przez dekady znajdowało się w rodzinie jego twórcy. W 2018 roku zostało przekazane Państwowemu Muzeum Auschwitz-Birkenau przez potomków Eissa, dzięki pomocy konsula honorowego w Zurychu Markusa Blechnera. Muzeum jest od tej pory dysponentem Archiwum.

Na kolekcję składa się około 429 dokumentów z lat 1940–1943, które zostaną uporządkowane już w miejscu ich docelowego składowania. Materiały te zostały stworzone głównie w języku niemieckim i polskim.

W dokumentacji z Archiwum Eissa można wyróżnić cztery części: paszporty, korespondencję, listy i fotografie. Podział ten jest umowny i dokonany na potrzeby badań prowadzonych przez Instytut Pileckiego. Część pierwszą stanowi osiem fałszywych paszportów paragwajskich, wypisanych pismem konsula Rokickiego. Jeden z nich jest destruktem i został wyłączony do prac konserwatorskich. Siedem pozostałych to książeczki o formacie A5, z wkładką w postaci złożonej karty A3 wraz z przyklejonym zdjęciem lub zdjęciami osób. Warto zaznaczyć, że na pojedynczym formularzu mogło być wpisanych od jednej do kilku osób (np. paszport rodziny Goldzweig został wystawiony na pięcioosobową rodzinę).

Na część drugą Archiwum składa się korespondencja Eissa, m.in. z Konstantym Rokickim w sprawie wystawiania paszportów i przesyłania list z nazwiskami oraz z Abrahamem Silberscheinem dotycząca paszportów

³⁶ Przykładem może być Lista No. N Fol. 4 Polen and Lithuania zawierająca 65 nazwisk z danymi osobowymi i adresami.

paragwajskich. Znajdują się tam także kartki pocztowe od prywatnych osób z terenów Generalnego Gubernatorstwa z prośbami o przesłanie np. paczek żywnościowych. Do tej części można zaliczyć także potwierdzenia przekazów pieniężnych od i do Chaima Eissa, przechodzących przez poselstwo RP w Bernie.

Trzecią część stanowią listy nazwisk z adresami. Są one ponumerowane (bez układu chronologicznego) i zawierają głównie dane osób narodowości żydowskiej, jak np. lista Żydów czechosłowackich deportowanych podczas wojny do warszawskiego getta³⁷. Innym przykładem jest lista sierot z warszawskiego getta³⁸, dla których potrzebna była pomoc materialna, czy lista osób przebywających w obozie KL Auschwitz-Birkenau. W sumie można tam odnaleźć 4536 nazwisk osób znajdujących się w różnych miejscach (gettach, obozach) czy działających w różnych organizacjach³⁹. Niektóre z list uwzględniają tylko same imiona i nazwiska, większość jednak zawiera dokładne dane adresowe.

Ostatnia część to fotografie przesyłane do Chaima Eissa w celu wyrobienia paszportu. Zdjęcia opisane zostały imieniem i nazwiskiem, zwykle razem z datą urodzenia, a czasem i adresem. Nie są one typowymi fotografiami paszportowymi we współczesnym znaczeniu. To również fotografie całych rodzin, dla których wyrabiano dokumenty. Zdjęć jest 115, a na nich widnieją 164 osoby.

Dzięki możliwości wglądu w spuściznę po Chaimie Israelu Eissie pojawiła się szansa na poszerzenie wiedzy na temat akcji paszportowej, a także uzupełnienie listy ocalonych.

Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego

Poszukiwania osób z listy ocalonych są prowadzone także w zbiorach Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego im. Emanuela Ringelbluma w Warszawie (żIH). żIH jest instytucją powstałą formalnie w 1947 roku z przekształcenia Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej, będącej jednym z wydziałów Centralnego Komitetu Żydów Polskich (Skibińska, 2007). W Archiwum żIH zgromadzono największy w Polsce zbiór dokumentów dotyczących historii Żydów polskich, w szczególności okresu II wojny światowej i powojennych losów ocalałych z Zagłady. Są to m.in. Karty Rejestracyjne Żydów Ocalałych z Zagłady z lat 1945–1951 stworzone

³⁷ Federation of Czechoslovakian Jews: List no. 1 (Polish ghetto) – zawierająca 255 nazwisk z danymi adresowymi (Archiwum Eissa).

³⁸ Liste der Waisen in Warschau – zawierająca 229 nazwisk z danymi adresowymi (Archiwum Eissa).

³⁹ List of Veteran Zionist Holland – dwie listy, pierwsza część zawiera 58 nazwisk z danymi adresowymi, druga 170 nazwisk z danymi adresowymi (Archiwum Eissa).

przez Wydział Ewidencji i Statystyki Centralnego Komitetu Żydów w Polsce⁴⁰, Zbiór relacji Żydów Ocalałych z Zagłady⁴¹, Zbiór pamiętników Żydów Ocalałych z Zagłady⁴². Zespoły Archiwum ŻIH są dobrze opracowane, mają szczegółowe inwentarze zaopatrzone w indeksy osobowe i geograficzne. Dużą pomocą jest elektroniczna baza danych dostępna na miejscu. Zbiory relacji Żydów Ocalonych oraz pamiętników mają dodatkowo opublikowane inwentarze książkowe. Kwerendy prowadzone w Archiwum ŻIH przy okazji badań nad listą ocalonych dotyczą Żydów narodowości polskiej.

Bad Arolsen

Instytut Pileckiego prowadzi kwerendy również w bazie danych Międzynarodowej Służby Poszukiwawczej (ang. International Tracing Service, ITS) Bad Arolsen w Niemczech, znajdującej się w dyspozycji Instytutu Pamięci Narodowej od 2009 roku. Ta baza zawiera największy na świecie zbiór zdigitalizowanych dokumentów dotyczących osób represjonowanych przez III Rzeszę. ITS powstała w celu prowadzenia poszukiwań i rejestracji zaginionych podczas II wojny światowej.

Baza dzieli się na trzy zasadnicze części. Pierwsza, „Incarceration and persecution”, to zbiór materiałów obozowych, więziennych, śledczych oraz sądowych. Znajdują się tam informacje na temat KL Dachau, KL Buchenwald i KL Mauthausen oraz obozów przejściowych, jak Bergen-Belsen w Niemczech czy Drancy we Francji. Są tam m.in. skany kart więźniów, list transportowych osób przybywających do danego obozu i z niego wywożonych. Dokumenty z KL Auschwitz-Birkenau umieszczone w bazie są kopią dokumentów zachowanych w Państwowym Muzeum Auschwitz-Birkenau oraz z archiwów w Moskwie, większość materiałów i tak została zniszczona przed wyzwoleniem obozu (Ryżko, Żuławnik, 2018, s. 116). Archiwalia zebrane w tej części są najbardziej istotne dla poszukiwań osób narodowości żydowskiej przebywających w różnych obozach na terenach okupowanych. Dzięki nim można prześledzić losy danej osoby, a zwłaszcza dowiedzieć się, z którego i do którego obozu lub getta została przetransportowana i co się z nią stało. Jest tam również informacja o ostatnim miejscu, w którym przebywała, jeśli był to np. obóz koncentracyjny lub obóz wyzwolony.

Druga część to zbiór materiałów o osobach zarejestrowanych i zatrudnionych na terytorium III Rzeszy, głównie cudzoziemskich pracownikach przymusowych. Znajdują się tutaj skany oryginalnych dokumentów sporządzonych w czasie wojny, tj. kart pracy, kart osobowych jeńców wojennych, a także rejestrów zmarłych i informacji o miejscach pochówków.

40 AŻIH, sygn. 303/V/425.

41 AŻIH, zespół archiwalny nr 301.

42 AŻIH, zespół archiwalny nr 302.

Trzecią częścią są archiwalia dotyczące osób, które po II wojnie światowej znalazły się poza swoją ojczyzną, przede wszystkim na terenie byłej Rzeszy, tzw. dipisów (*Displaced Persons*, DP). Można tu odnaleźć materiały o emigracji żydowskiej, m.in. dokumentację wytworzoną przez żydowską organizację charytatywną Joint (American Jewish Joint Distribution Committee, JDC). W tej części jest również baza ocalałych Żydów zarejestrowanych w Centralnym Komitecie Żydów w Polsce w latach 1945–1947. Zawiera ona dane osobowe, adresy zamieszkania przed wybuchem wojny w 1939 roku i adres w chwili dokonywania rejestracji. Oryginały list można znaleźć w ŻIH w Warszawie. Ponadto znajduje się tutaj dokumentacja zebrana przez biuro zajmujące się poszukiwaniem zaginionych podczas wojny dzieci oraz pomocą dla sierot przebywających na terenie Niemiec (Ryżko, Żuławnik, 2018, s. 116).

Sama baza Bad Arolsen jest bazą złożoną, zawierającą wiele wyszukiwarek. Sposób wyszukiwania jest skomplikowany, a dokumenty są głównie w języku niemieckim, zdarzają się jednak również i w innych językach: francuskim, polskim i angielskim. Język dokumentu zależał od tego, z jakiego kraju pochodziła osoba, która śledziła losy swojej rodziny lub szukała potwierdzenia pobytu w niemieckim obozie. Dzięki dostępowi do bazy udało się ustalić historie wielu ludzi z listy ocalonych.

Dalsze kwerendy archiwalne

W dalszym ciągu prowadzone są kwerendy w Yad Vashem – zarówno w zbiorach i bazach dostępnych online, jak i na miejscu. Informacje – poza zespołami Silberscheina i Nathana Ecka – znajdują się również w zbiorach organizacji żydowskich pomagających w czasie okupacji rodakom zagrożonym śmiercią (m.in. Chaim Pazner – W.R.B.⁴³ Archive⁴⁴, RELICO, World Jewish Congress, Geneva⁴⁵) oraz w spuściznach prywatnych historyków i badaczy zajmujących się tematem ratowania Żydów (np. Dr. Mark Dworzecki Archive⁴⁶).

Również w innych zespołach w Yad Vashem mogą znajdować się pojedyncze dokumenty, które zawierają pośrednie informacje o akcji. Badacz zajmujący się szczególnie tym tematem musi wykazać się intuicją w trakcie poszukiwań. Ponadto kwerendy prowadzone są w innych archiwach izraelskich, tj. w Archiwum Bojowników Getta, Moreshet Archive w Mordechai Anielewicz Memorial Holocaust Study and Research Center czy

43 War Refugee Board.

44 YVA, P.12, War Refugee Board Archive in Washington D.C.

45 YVA, M.7, RELICO – Relief Committee for the War-Stricken Jewish Population – World Jewish Congress – Geneva.

46 YVA, P.10, Dr. Mark Dworzecki Archive.

Massuah Museum. Równocześnie badane są zbiory zgromadzone w Stanach Zjednoczonych, m.in. w YIVO Institute for Jewish Research czy Yeshiva University Archives w Nowym Jorku.

Problemy badawcze

W związku z rozproszeniem dokumentów po całym świecie dotarcie do wielu informacji jest bardzo czasochłonne. Nie wszystkie materiały archiwalne są dostępne online, dlatego też kwerendy trzeba wykonywać osobiście. Ponadto dokumenty pisane są w różnych językach.

Tworzenie listy ocalonych stwarza wiele trudności. Jedną z nich jest częste występowanie pewnych nazwisk albo różne sposoby ich zapisywania. Wiele z nich w oryginale odnotowane było też w jidysz. Podczas transliteracji na język urzędowy kraju zamieszkania sam zainteresowany swoje nazwisko zapisywał różnie. Zdarza się, że oprócz imienia i nazwiska nie ma innych danych osobowych. W związku z tym przeszukiwanie baz bywa problematyczne, np. popularne żydowskie nazwisko Schwarz Moses w samej bazie Bad Arolsen ma ponad 600 rekordów.

Często w związku z brakiem żyjących świadków nie ma możliwości potwierdzenia, czy wystawiony w Bernie dokument dotarł do adresata i czy udało mu się go użyć. Wiele osób także zmieniało swoje imię i nazwisko po wojnie (np. po wyjeździe do Izraela czy Stanów Zjednoczonych). Dlatego też los bardzo wielu posiadaczy dokumentów latynoamerykańskich jest wciąż nieznanym i pewnie taki pozostanie.

Lista tych, którym wystawiono paszport bądź poświadczenie obywatelstwa Paragwaju, na chwilę obecną zawiera ponad 1300 nazwisk. Znajdujące się na niej osoby to nie tylko Żydzi – obywatele polscy, ale również obywatele Holandii, Niemiec czy Czechosłowacji. Lista jest wciąż niekompletna, a kwerendy nadal trwają. Wyniki dalszych badań zostaną przedstawione w kolejnych artykułach.

Bibliografia

Publikacje:

- Drywa, D. (2014). Działalność Poselstwa RP w Bernie na rzecz polsko-żydowskich uchodźców w latach 1939–1945. W: W. Grabowski (red.), *Okupowana Europa. Podobieństwa i różnice*, Warszawa: IPN.
- Eck, N. (1957). The Rescue of Jews with the Aid of Passports and Citizenship Papers of Latin American States. *Yad Vashem Studies*, nr 1.
- Friedenson, J., Kranzler, D. (1984). *Heroine of Rescue: The Incredible Story of Recha Sternbuch Who Saved Thousands from the Holocaust*, New York: Mesorah Pubns Ltd.
- Grupa Berneńska – dyplomaci Rzeczypospolitej Polskiej z pomocą Żydom. Wystąpienie ambasadora RP w Szwajcarii dr. Jakuba Kumocha, ogłoszone 4 lutego 2018 r. w Muzeum Pamięci Shoah w Paryżu. (2018). *Polski Przegląd Dyplomatyczny*, nr 2, s. 146.
- Haska, A. (2015). Proszę Pana Ministra o energiczną interwencję. Aleksander Ładoś (1891–1963) i ratowanie Żydów przez Poselstwo RP w Bernie, *Zagłada Żydów. Studia*

- i *Materiały*, nr 11, s. 299–309 (www.holocaustresearch.pl/index.php?mod=news&show=345&template=print).
- Korboński, S. (2011). *Polacy, Żydzi i Holocaust*, Warszawa: IPN.
- Lewin, I. (1977). Próby ratowania Żydów europejskich. *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, nr 1, s. 88.
- Mackinnon, M. (2017). ‘He should be as well known as Schindler’: Documents reveal Canadian citizen Julius Kuhl as Holocaust hero, *The Globe and Mail*, 7 sierpnia. Pobrane z: www.theglobeandmail.com/news/world/holocaust-oskar-schindler-julius-kuhl-canadian/article35896768/.
- Potocki, M., Parafianowicz, Z. (2017a). Forgotten righteous. Polish envoy in Bern saved hundreds of Jews from the Holocaust (ang.). *Gazeta Prawna*, 8 sierpnia. Pobrane z: www.gazetaprawna.pl/galerie/1063124,duze-zdjecie,3,polish-envoy-in-bern-saved-hundreds-of-jews-from-the-holocaust.html.
- Potocki, M., Parafianowicz, Z. (2017b). Polak na polecenie rządu ratował Żydów od Holocaustu. Świat się o tym nie dowiedział. *Gazeta Prawna*, 7 sierpnia. Pobrane z: www.gazetaprawna.pl/artykuly/1063030,alekander-lados-ratowal-zydow-holokaust.html.
- Potocki, M., Parafianowicz, Z. (2017c). Polish Envoy in Bern saved hundreds of Jews from the Holocaust – *MOVIE* (ang.). *Gazeta Prawna*, 8 sierpnia. Pobrane z: www.gazetaprawna.pl/galerie/1063124,duze-zdjecie,3,polish-envoy-in-bern-saved-hundreds-of-jews-from-the-holocaust.html.
- Potocki, M., Parafianowicz, Z. (2018). Tak polska ambasada ratowała Żydów. System berneński działał jak zegarek. *Gazeta Prawna*, 13 marca. Pobrane z: www.gazetaprawna.pl/artykuly/1110568,lados-jak-polska-ambasada-ratowala-zydow.html.
- Ryżko, J., Żuławnik, M. (2018). Wykorzystanie elektronicznych baz danych w działalności Centrum Udzielania Informacji o Ofiarach II Wojny Światowej, w: *Archiwa, Historia, Pamięć. Bilans 15 lat działalności Instytutu Pamięci Narodowej*. Łódź–Warszawa: IPN.
- Skibińska, A. (2007). *Źródła do badań nad zagładą Żydów na okupowanych ziemiach polskich. Przewodnik archiwalno-bibliograficzny*. Warszawa: Centrum Badań nad Zagładą Żydów, Wydawnictwo Cyklady.
- Stauffer, P. (2008). *Polacy, Żydzi, Szwajcarzy*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Those who helped. Polish Rescuers of Jews during the Holocaust*. (1997). Warszawa: GKBZPNP-IPN.
- Zieliński, J. (2000). Lista posła Ładosia i doktora Kühla. *Zeszyty Literackie*, nr 4, s. 157–167.
- Żebrowski, R. (2003). Aguda. W: Z. Borzymińska, R. Żebrowski (oprac.), *Polski Słownik Judaistyczny*. t. 1, s. 49–51. Warszawa: Prószyński i Spółka.

Archiwa:

Archiwum Akt Nowych

Zespół Poselstwo RP w Bernie, sygn. 2/495/0/-/317-332, Depesze szyfrowe Poselstwa RP w Bernie

Archiwum Yad Vashem

Zespół Archives of A. Silberschein Geneva (RELICO), sygn. M.20

Zespół Dr. Mark Dworzecki Archive, sygn. P.10

Zespół RELICO – Relief Committee for the War-Stricken Jewish Population – World Jewish Congress – Geneva, sygn. M.7

Zespół The Dr. Nathan Eck Collection, sygn. P.22

Zespół War Refugee Board Archive in Washington D.C., sygn. P.12

Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego

Karty Rejestracyjne Żydów Ocalałych z Zagłady 1945–1951 stworzone przez Wydział Ewidencji i Statystyki Centralnego Komitetu Żydów w Polsce, AŻIH, sygn. 303/V/425

Zbiór pamiętników Żydów Ocalałych z Zagłady, AŻIH, zespół archiwalny nr 302

Zbiór relacji Żydów Ocalałych z Zagłady, AŻIH, zespół archiwalny nr 301

Swiss Federal Archives w Bernie

Hügli Rudolf, 1872 (1942–1952), sygn. E4320B#1990/266#4140

Hügli Rudolf, Honorar Konsul, Bern (1929–1944), sygn. E2001E#1000/1571#657